

До спеціалізованої вченої ради
Д 08.727.04 Дніпропетровського
державного університету
внутрішніх справ: 49005,
м.Дніпро, просп. Гагаріна, 26.

ВІДГУК

офіційного опонента

доктора юридичних наук, професора Россіхіна Василя Васильовича на дисертацію Окіпнюка Володимира Тарасовича на тему «Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.): історико-правове дослідження», яка подана на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень

Актуальність теми дослідження. В сучасній Україні тривають системні реформи у сфері організації та діяльності судової влади, прокуратури, інших правоохоронних органів. Прийнято низку нових законодавчих актів: «Про судоустрій і статус суддів», «Про прокуратуру», «Про Національну поліцію» «Про Національне антикорупційне бюро України», «Про Державне бюро розслідувань» тощо. Наразі, в світлі прийняття Закону України «Про національну безпеку України», постала необхідність реформування й системи забезпечення національної безпеки України, оптимізації функцій її суб'єктів, зокрема і Служби безпеки України.

Для досягнення загального позитивного результату при проведенні подібних масштабних трансформацій та забезпечення їх ефективності, на наш погляд, не достатньо тільки залучення зарубіжних зразків, які не завжди зважають на національні традиції та особливості нашої країни. Тут потрібно використовувати комплексний підхід, враховувати вітчизняний історико-

правовий досвід. Це, в першу чергу, стосується такої специфічної сфери як сфера державної безпеки.

За таких обставин цілком логічним виглядає звернення до історії радянських органів державної безпеки в Україні доби тоталітаризму. З одного боку, це один з найтрагічніших періодів вітчизняної історії, коли відбувалися масові репресії, виконавцями яких виступали саме ці структури. З іншого – період, коли було накопичено відповідний професійний досвід спецслужб, який потрібно опрацьовувати, в тому числі з метою можливого врахування при вирішенні сучасних державно-правових проблем. Зазначене, безумовно, вимагає розкриття історичної правди про радянський тоталітарний режим і роль органів державної безпеки у його формуванні та підтриманні.

Актуальність роботи полягає також у тому, що в дисертаційному дослідженні всебічно аналізується тоталітарна система владарювання, розвіюються міфи про радянське минуле, що є надійним запобіжником від рудиментів тоталітарного мислення. Досвід минулого може сприяти удосконаленню та підвищенню ефективності правового регулювання сфери державної безпеки на сучасному етапі розвитку нашої країни, сприяти уникненню помилок у цій діяльності.

Враховуючи зазначене вище, дисертаційне дослідження Окіпнюка В.Т., у якому розкривається історико-правова характеристика юридичного статусу, організації та діяльності радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.), має актуальний характер.

Наукова новизна роботи підтверджується її змістом, основними положеннями та висновками. Дисертація Окіпнюка В.Т., безсумнівно, є першим в Україні комплексним історико-правовим дослідженням юридичних засад функціонування радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.). Воно здійснювалося на основі вивчення архівних документів, праць науковців, публікацій у

періодичних виданнях та інших джерел. Це дало змогу висвітлити різноманітні аспекти еволюції юридичного статусу, організаційної структури та правозастосовної діяльності ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ УРСР, їх місцевих територіальних і спеціалізованих органів, військових формувань, проблеми кадрового забезпечення, організацію контролю та нагляду за діяльністю органів державної безпеки, визначити їх місце та роль у механізмі тоталітарного владарювання.

Ступінь достовірності та обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертаційному дослідженні пов'язана, насамперед, з тим, що автор правильно сформулював об'єкт і предмет дослідження, вдало визначив його мету та деталізував завдання, які потребують розв'язання для досягнення поставленої мети.

Окрім цього достовірність отриманих Окіпнюком В.Т. результатів зумовлена також тим, що в роботі використано велику кількість архівних джерел, серед яких переважають ще не опубліковані та не досліджені раніше нормативні акти органів державної безпеки, частина яких вперше введена до наукового обігу. За нашими підрахунками з 539 найменувань у списку використаних джерел дисертації майже половину, а саме 255, складають справи центральних державних і галузевих державних архівів – Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України. Для історико-правового дослідження це є дуже важливим.

Використання здобувачем комплексу філософських, загальнонаукових і спеціальних (конкретно-наукових) методів дало змогу забезпечити глибину, повноту та об'єктивність положень і висновків дисертаційного дослідження. Ключову роль при цьому відіграв інтегративний підхід, завдяки якому досліджувався генезис та розвиток радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму як один з елементів

партійно-державного механізму, в сукупності зв'язків з іншими каральними структурами, партійними та державними інституціями.

Структура дисертації побудована чітко та логічно, відповідно до поставлених завдань. Це дозволило хронологічно послідовно та максимально повно дослідити обрану наукову проблему, досягти поставленої мети та визначених завдань роботи.

У розділі 1 докладно опрацьовано теоретичні поняття та категорії, які використовувалися в роботі, охарактеризовано та систематизовано історіографічні джерела дослідження, розглянуто методологічну основу дисертації. Автором вдало уточнено окремі риси та ознаки тоталітарного режиму в Україні, його хронологічні межі, доведено, що період панування тоталітарного режиму в Україні (1929–1953 рр.) був апогеєм недемократичної влади, піком державного терору.

До позитивних рис роботи Окіпнюка В.Т. слід віднести те, що автором ґрунтовно проаналізовано історіографію проблеми. За змістовно-тематичним критерієм праці сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників поділено на сім груп. Джерельна база дисертації окрім вже згаданих раніше архівних документів представлена опублікованими законодавчими актами СРСР і УРСР, підзаконним нормативними та правозастосовними актами ДПУ–ОДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ СРСР і УРСР, окремих наркоматів (міністерств) СРСР, періодичною та довідковою літературою, збірниками документів, мемуарами співробітників органів державної безпеки.

Розділ 2 дисертації Окіпнюка В.Т. присвячено глибокому аналізу юридичного статусу, організаційної структури та діяльності радянських органів державної безпеки у досліджуваній хронологічній період.

Окіпнюк В.Т. правильно зазначає, що трансформація на початку досліджуваного періоду системи каральних органів, яка завершилася створенням у 1934 рр. НКВС СРСР і УСРР, була зумовлена низкою організаційних і юридичних передумов та проводилася в кілька етапів. Це мало наслідком концентрацію всіх ланок каральної системи під керівництвом

органів державної безпеки в рамках НКВС. Вказаній тенденції сприяла юридична конструкція, що була закріплена в нормативних актах, які регулювали трансформацію цих структур. ОДПУ і ДПУ УСРР припинили існування не внаслідок ліквідації, а шляхом введення до складу нових державних органів, якими стали відповідно НКВС СРСР і НКВС УСРР.

Дисертантом запропоновано власну авторську періодизацію розвитку органів державної безпеки, яка базується на конкретно-історичному підході та принципі взаємозв'язку між змінами в організації та діяльності цих структур із загальними процесами еволюції системи тоталітарного владарювання в Україні. Зокрема дисертант пропонує виділення чотирьох етапів: 1929–1934 рр. – розвиток органів державної безпеки в умовах утвердження тоталітарного режиму; 1934–1939 рр. – розвиток юридичного статусу, організаційної структури та діяльності радянських органів державної безпеки в умовах подальшого зміцнення тоталітарного режиму; 1939–1945 рр. – перетворення радянських органів державної безпеки в Україні під час Другої світової війни та режиму воєнного стану; 1946–1953 рр. – трансформація органів державної безпеки у повоєнний час в умовах завершальної фази сталінщини та початку «холодної війни».

У розділі 3 дисертаційної роботи здобувач розглядає особливості юридичного статусу місцевих територіальних і спеціалізованих органів та військових формувань. Зокрема, ним встановлено, що система місцевих територіальних органів державної безпеки залежала від адміністративно-територіального поділу УРСР. Спочатку її становили окружні відділи, з 1930 р. – оперативні сектори, районні, міські відділення та райуповноважені ДПУ, а з 1932 р. – облвідділи ДПУ. З 1934 р. і до закінчення визначеного в роботі хронологічного періоду базовою ланкою місцевих територіальних органів державної безпеки в Україні стали обласні УНКВС–УНКДБ–УМДБ.

Цікаві висновки робить дисертант відносно особливостей побудови, організації та діяльності військової контррозвідки в УРСР. Він виділяє дві організаційні моделі управління органами військової контррозвідки. Перша

передбачала їх функціонування у складі НКО, НКВМФ і НКВС, як 3-х відділів і відділів контррозвідки «Смерш» з централізованою відомчою підпорядкованістю. Друга – зберігала організаційну єдність військової та цивільної контррозвідки в рамках єдиної системи органів державної безпеки в складі НКВС, а згодом – МДБ.

Окрім цього, дисертантом вперше розкрито особливості організації та діяльності впродовж 1943–1953 рр. відділів «Смерш» НКВС УРСР і відділів контррозвідки НКВС–МВС УРСР, які здійснювали функції військової контррозвідки в органах міліції, пожежної охорони, в інших воєнізованих формуваннях, військових частинах, закладах і установах НКВС–МВС. Зокрема, автор наголошує на таких рисах як відокремленість вказаних структур від інших органів військової контррозвідки та централізована відомча підпорядкованість за лінією НКВС–МВС.

Окіпнюк В.Т., характеризує розвиток органів державної безпеки на транспорті в Україні, виявив, що у повоєнний час вони концентрували повноваження у сфері політичного розшуку, охорони громадського порядку, боротьби із загальнокримінальними злочинами та здійснення окремих функцій соціально-економічного й загальногосподарського характеру. У такий спосіб, як влучно зазначає дисертант, радянське партійно-державне керівництво фактично використало досвід жандармської залізничної поліції часів Російської імперії.

Заслуговує на увагу, що автор у дисертаційному дослідженні проаналізував розвиток системи військ органів державної безпеки в Україні. При цьому ним було виділено три етапи, які пов'язані з особливостями підпорядкованості та керованості військових формувань. Докладно охарактеризовано ті етапи, на яких війська безпосередньо підлягали органам державної безпеки. Це періоди від 1929 по 1934 рр. і від 1947 по 1953 рр.

Дисертант не обмежився тільки аналізом повноважень, структури та діяльності радянських органів державної безпеки в Україні. У розділі 4 дисертаційної роботи розкрито не менш важливий аспект історико-правової

характеристики органів державної безпеки, а саме питання системи підбору, підготовки кадрів і нормативного регулювання порядку проходження ними служби в органах державної безпеки УРСР.

До основних способів комплектування кадрового складу органів державної безпеки автор відносить – пряме призначення кандидатів на посади в органи державної безпеки без проходження ними навчання та спеціальної підготовки і відбір осіб, які відповідали встановленим вимогам, на навчання до спеціальних відомчих закладів. Кадровий склад радянських спецслужб комплектувався з представників «партійно-комсомольського активу», тобто партійних і комсомольських функціонерів, та інших осіб, які були політично відданими правлячому режиму.

Слід наголосити, що в роботі докладно висвітлені положення про проходження служби начальницьким складом ГУДБ НКВС СРСР 1935 р., Указ Президії ВР СРСР від 6 липня 1945 р. «Про звання, форму одягу і знаки розрізнення начальницького складу Народного комісаріату внутрішніх справ і Народного комісаріату державної безпеки СРСР», Положення про проходження військової служби офіцерським складом МДБ СРСР 1951 р. та інші нормативно-правові акти, які регулювали службову діяльність співробітників органів державної безпеки, їх правовий статус.

Дослідження має низку інших позитивних рис. Так, у розділі 5 дисертаційної роботи автором здійснено глибокий аналіз ролі та місця органів державної безпеки в системі радянської моделі тоталітарного владарювання в Україні. Вперше у вітчизняній історико-правовій науці характеризувано механізм державного терору, виділено його складові – політико-ідеологічну (настанови та політичні рішення партійних органів), нормативну (юридичну) (норми, які регулювали застосування державного примусу) й інституційну (система організаційних структур, що забезпечували застосування цих настанов і норм). Дисертантом зроблено правильний висновок про те, що юридичну складову механізму державного терору становили норми кримінального, кримінально-процесуального та

адміністративного законодавства. Вони закріплювали висловлену Й.Сталіним тезу про «загострення класової боротьби», інші політичні рішення й настанови вищих партійних інстанцій СРСР і УРСР, спрямовані на організацію та здійснення масових політичних репресій.

Окіпнюк В.Т. вказує на особливе місце в організаційній складовій механізми державного терору в період 1929–1953 рр., як і в усій системі радянського тоталітарного владарювання, органів державної безпеки. Цілком обґрунтовано він доводить, що це було викликано низькою факторів, до яких належали: специфіка нормативного регулювання діяльності органів державної безпеки, особливості їх відомчої нормотворчості та провідна роль, яку ці органи відігравали в здійсненні масових політичних репресій.

У дисертації з посиланнями на маловідомі архівні документи, проведено вивчення позасудової діяльності органів ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ, виділено їх основні форми; делегування співробітників до спеціальних судів, пряме здійснення квазісудових функцій, забезпечення діяльності «трійок» та «двійок», спрямування розслідуваних справ до загальносоюзних позасудових установ.

Схвальних відгуків заслуговує здійснена автором робота щодо вивчення проблематики державного та партійного контролю за органами державної безпеки. Доведено, що диктат партійних структур у владній вертикалі зумовив і пріоритет партійного контролю над державним. Форми контролю з боку партійних інстанцій за органами державної безпеки носили тотальний і всеохоплюючий характер, стосувалися всіх без винятку сфер їхньої діяльності, розвитку організаційної структури та питань кадрового забезпечення.

Здобувач зазначає, що стан прокурорського нагляду за органами державної безпеки характеризувався поступовим сповільненням, вихолощенням його змісту та перетворенням прокурорських працівників у співучасників масових протиправних репресій. Чисельними прикладами з архівних документів автор показує, що прокурорський нагляд за органами

державної безпеки характеризувався вибірковістю, втратив самостійний характер і використовувався партійними структурами як політичний інструмент для вирішення гострих соціальних проблем. Предметом прокурорського реагування ставали тільки кричущі, найбільш грубі порушення законності, які мали «політичний характер» і могли негативно позначитися на авторитеті влади.

До здобутків дисертанта слід віднести логічні, вдало сформульовані висновки, в яких охарактеризовано та класифіковано найбільш важливі, концептуальні підсумки дослідження.

Практичне значення дисертаційного дослідження. Результати дослідження, одержані автором, мають як теоретичну, так і практичну значущість. Вони можуть бути використані у подальшій науково-дослідній роботі з вивчення історико-правових проблем генезису радянських спецслужб і правоохоронних органів в Україні, у навчальному процесі для підготовки навчально-методичних матеріалів і викладання таких навчальних дисциплін як «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Історія розвідки та контррозвідки в Україні», «Історія України», а також враховані в практичній діяльності правотворчих органів, зокрема, для удосконалення на сучасному етапі розвитку нашої держави правових засад діяльності суб'єктів сектору безпеки, зокрема Служби безпеки України.

Повнота викладу в опублікованих працях наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Результати дисертаційного дослідження належним чином викладені в опублікованих працях і апробовані на наукових форумах. Зміст дисертації відображено у 86 наукових публікаціях здобувача. З них 2 одноосібні монографії, 1 підрозділ колективної монографії, 20 наукових статей у фахових виданнях України в галузі юридичних наук, 4 статті, опубліковані в іноземних фахових виданнях, 33 тези виступів, наукових повідомлень і доповідей на всеукраїнських й міжнародних науково-теоретичних та науково-

практичних конференціях, семінарах, круглих столах і 26 праць, які додатково відображають наукові результати дисертації. Всі наукові праці написано без співавторів. Вони присвячені різним аспектам проблеми і не дублюють одна одну.

Наукові публікації послідовно готувалися здобувачем упродовж 2002–2020 рр., що свідчить про його тривалу та кропітку працю над розв'язанням поставленої наукової проблеми.

Оформлення дисертації. Дисертація Окіпнюка В.Т. оформлена згідно з встановленими для такого роду досліджень вимогами і стандартами. Автореферат відповідає змісту дисертації, розкриває її основні положення та відповідає чинним нормативним вимогам.

Разом з тим, рецензована дисертація, як і будь-яка велика і масштабна робота, містить певні недоліки та окремі дискусійні положення:

1. Серед положень наукової новизни, які сформульовані в роботі, дисертант вказує на те, що по-новому переосмислив низку законодавчих і підзаконних актів, які регулювали організацію діяльності радянських органів державної безпеки в Україні у досліджуваний період. Що має на увазі дисертант? Чи йде мова щодо внесення автором пропозиції з нової систематизації таких актів завдяки їхній консолідації чи мова йде лише щодо суб'єктивної оцінки таких актів?
2. У підрозділах 2.3 – 2.5 дисертаційної роботи, автор достатньо уваги приділяє характеристиці юридичного статусу внутрішніх тюрем органів державної безпеки, в яких утримувалися заарештовані, але ще не засуджені особи. Втім про інші місця позбавлення волі, підпорядковані органам державної безпеки, а саме виправно-трудова табори системи ГУЛАГ, де перебувала левова частка незаконно репресованих осіб, інформації в роботі наведено значно менше. Це потребує певного пояснення.
3. Аналізуючи в підрозділах 3.2 і 3.3 дисертаційної роботи

особливості юридичного статусу органів військової контррозвідки та органів державної безпеки на транспорті дисертант наводить чисельні факти змін в їх організаційній структурі та підпорядкованості. Однак не визначає причин цих процесів, що, на наш погляд, було б доцільно для виявлення всіх аспектів еволюції радянських спеціалізованих органів досліджуваного автором періоду.

4. Підрозділ 5.2 дисертаційної роботи називається «Квазісудова діяльність органів державної безпеки як вид державного терору». Хоча в його тексті мова йде про різні форми позасудових повноважень органів державної безпеки. Чи вбачає дисертант різницю між термінами «квазісудовий» і «позасудовий», чи вважає їх синонімами?
5. У дисертаційній роботі здобувач, на наш погляд, не приділив достатньої уваги юридичним аспектам матеріально-технічного забезпечення діяльності радянських органів державної безпеки в Україні в досліджуваний період.

Однак висловлені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційної роботи Окіпнюка В.Т.

Таким чином, викладене дозволяє дійти висновку, що дисертація Окіпнюка Володимира Тарасовича «Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.): історико-правове дослідження», відповідає паспорту наукової спеціальності 12.00.01, вимогам до докторської дисертації, що висуваються «Порядком присудження наукових ступенів», затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р., та наказом МОН України № 40 від 12 січня 2017р. Дисертація виконана з актуальної теми, є самостійним дослідженням, в якому отримані нові науково обґрунтовані результати, що мають теоретичну і практичну значущість, а її автор, Окіпнюк Володимир Тарасович, заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора

юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Офіційний опонент:

**доктор юридичних наук, професор,
Заслужений працівник освіти України,
проректор з інноваційно-корпоративної
роботи та адміністрування Харківського
національного університету радіоелектроніки**

В.В. Россіхін